

י. שאלת היכולת האלוהית מול חופש הבחירה (כ)

יט

אמר הכוזרי: זה מספיק למזכרת. ואין ספק שזה אשר הזכרת (בסעיף יב) בענין הנפש והשכל ואלה האמונות (שהובאו בסעיף יח), אמןם הוא מעתק מזכרך מה שאמרו זולתך (= אנשים אחרים). ואני איני מבקש אלא טעמך ואמונתך, וכבר אמרת לי (בסעיף ב ובסעיף טז) כי אתה מתנגד לתקירה בזה והדומה לו. אך אני סבור שאין לך מנוס מן התקירה בשאלת הגזרה והבחירה⁸⁵, הואיל והיא שאלה מעשית⁸⁶, ואם כן אמר לי דעתך בה.

כ

אמר החבר: לא יכחיש טבע האפשרי⁸⁷ (ויטען שהכל קבוע מראש)⁸⁸ אלא עקש (הדבק בעמדותיו גם כשהמציאות מוכיחה אחרת ואינו מודה על האמת), מתוך כח (הרואה בוויכוח מטרה

הערות - ילמד ענוים דרכו

85 שאלה זו מתפצלת לשלוש:

שאלת היכולת האלוהית ובחירת האדם: האם חופש הבחירה של האדם סותר את האמונה שאין כוח שיכול להתנגד לרצון וליכולת האלוהית?

שאלת ההשגחה והבחירה: האדם המאמין מחונך לכאורה שכל דבר שקורה בעולם נעשה על ידי הקב"ה, ואילו האמונה בחופש בחירה סותרת זאת: האם האדם שנרצח נרצח כי נידון בבית דין של מעלה למוות או בגלל בחירתו הרעה של הרוצח לרוצחו? שאלת הידיעה והבחירה: אם שני הצדדים פתוחים לאדם, כיצד ה' יודע מה יקרה בעתיד? ואם יודע - הרי זה מכריח שהאדם יבחר דווקא בדרך מסוימת.

86 כלומר ביחס לשאלות יסוד כגון הגדרת האלוהות ומבנה העולם כבר אמר החבר שהמאמין התמים אינו זקוק לבירורים שכליים אלו, ולא בהם תלויה העבודה לה'. ולכן החבר סגר את הדיון בנושאים אלו. המלך טוען שיש נושא שגם החכם התמים צריך לעסוק בו, והוא: הסתירה בין השגחת ה' ובין חופש הבחירה של האדם. הסיבה שאי אפשר להימלט משאלה זו, היא שיש לה השלכות להתנהגות של האדם בחיי היום-יום שלו - עד כמה הוא משתדל. ובאמת לא מצאנו את הנביאים שואלים על מציאות ה' וכיו"ב אלא רק שאלות על השגחת ה'. ועיין לקמן בסעיף כב שהחבר מסכים שיש לחקור בשאלה זו.

שאלות אלו אינן התקפות על האמונה "מבחוץ", אלא סתירות פנימיות בין יסודות האמונה עצמם! אנו מאמינים בידיעת ה' והשגחתו, ובמקביל מאמינים בחופש הבחירה. חופש הבחירה הוא יסוד התורה, הבנויה על אחריות של האדם על מעשיו. מצד שני חלק מתודעת ההשגחה זה השכר והעונש. הרי שאדם נרצח: האם זה עונש אלוהי או בחירה חופשית של הנרצח? איך מצד אחד תחייב התורה לומר "ברוך דיין האמת", ומצד שני תחייב אותנו להעניש את הרוצח?

87 "האפשר" היינו דברים שאינם קבועים מראש, אלא הם אפשריים לכאן ולכאן ותלויים ברצון האדם, שהוא חופשי להחליט מה לעשות. היהדות עומדת כאן בין תפיסת הקדמות של אריסטו, הסוברת שאין השגחה כלל והכל מתנהל בעולם בטבע, או מקרה, או בחירה חופשית של האדם, שגם היא טבע הטבעי בו, ובין תפיסות אחרות שהעצימו כוחות אחרים על חשבון חופש האדם: כת האשעריה באסלאם הסוני ביטלה את חופש הבחירה וטענה שהאלוה קובע לכל אדם מה יעשה ואחר כך מתגמל אותו על כך. וכן ביטלו את חוקי הטבע וטענו שכל דבר שקורה בעולם נעשה ברצון מיוחד וספציפי

מסלול 1: יום ה לפרשת יתרו

מסלול 2: יום ב לפרשת יתרו

ולא אמצעי לחקר האמת), אומר מה שאינו מאמין בו (שהרי מעשיו סותרים את מה שהוא טוען שמאמין), לפי (משום) שאֵתָה רואה מהתכונותו למה שהוא רוצה בו (כדי להשיגו) או (להתרחק ממה שהוא) חושש ממנו, מה שמוֹרָה (=שמוכח) לך שהוא מאמין שהדבר אֶפְשָׁרִי ותועיל בו ההתכונות. ואלו הֵיָה מאמין שהוא הֶכְרָחִי - הֵיָה נִכְנָע, וּלְמִשָּׁל לֹא הֵיָה מתכונן בכלי נשק לקראת אויבו ולא במזון לרעבונו⁸⁹.

ואם יטען שזאת ההתכונות (שהוא מתכונן) מִכְרַחַת גם היא למי שמתכונן (להשגת הצלתו או מזונו), ועזיבת ההתכונות מִכְרַחַת למי שאינו מתכונן, הרי כבר הודה ב"סבות האמצעיות"⁹⁰, וְשִׁבְהָן קיום המאחרות, והוא יפגע ברצון בכלל "הסבות האמצעיות". ואם יהיה ישר ולא יתעקש יודה כי ימצא עצמו שֶׁהָרְשׁוֹת נְתוּנָה לוֹ לַעֲשׂוֹת כְּרָצוֹנוֹ בְּדַבְרֵים הָאֶפְשָׁרִים לוֹ, אִם יִרְצָה יַעֲשֶׂם וְאִם יִרְצָה יַעֲזֹבֵם.

ואין באמונה הזאת הוצאת דבר מדין (=מגזרת ושליטת) ה' יתעלה, אלא הפל שב אליו באפנים שונים, כמו שאבאר:

הערות - ילמד עניים דרכו

של האלוהי; והמדע המודרני שהעצים את הטבע וטען שהעולם כולו דטרמיניסטי, כלומר כל דבר שקורה בעולם יש לו סיבה קודמת המחייבת אותו, ואם היינו יכולים לשקלל את כלל הסיבות - היינו יכולים לנבא את העתיד, ובכלל זה את החלטותיו של האדם. ניש להעיר שגם במוח ניתן לראות שהשלב שבו אדם מודיע מה הוא החליט - מאוחר יותר מהופעת ההחלטה במוח. כלומר אם נאמר לאדם להרים איזה יד שרוצה - החיווי במוח להרמת יד ימין יקדם להודעה שלו שהחליט איזו יד הוא רים. אולם באמת אין זה מוכיח אלא שהידיעה ההכרתית שלו מה הוא מחליט היא מאוחרת, אולם אפשר שהרצון החופשי שלו קודם לשניהם, ואין לו חיווי במוח.]

88 תחילה מוכיח החבר מההתנהגות של בני אדם, אפילו מאותם שטוענים שהכל קבוע מראש, שבחיי היום יום פועלים באופן מעשי מתוך הנחה שיש דברים שאינם קבועים מראש אלא תלויים בהשתדלות האדם. אחר כך הוא בא להסביר כיצד אין זה מצמצם את השגחת ה' ויכולתו.

89 כן הקשה הרמב"ם על מי שפירש את המשנה בפסחים שחזקיהו גנו את ספר הרפואות מפני שגרם שנשענו על הרפואות ולא התפללו: אם ההליכה לרופא היא השתדלות אסורה המראה על חסרון אמונה, כיצד מותר לאכול? אלא ברור שכל מי שמכניס אוכל לפיו מבין שיחד עם האמונה בה' ובהשגחתו הוא מחויב לעשות השתדלות, כי כך ברא ה' את עולמו.

90 מושג זה הוא הבסיס לכל תשובת ריה"ל בנושא. וכוונתו: הקב"ה לא ברא עולם שכל דבר נעשה בו על ידו באופן ישיר, אלא הוא בראו באופן שיש דברים הנעשים ישירות על ידי רצון ה', ויש דברים שהקב"ה רצה שיפעלו על ידי גורמי ביניים, כל עוד אין הוא מתערב למנוע זאת מהם. למשל: חוקי הטבע - הקב"ה ברא את העולם באופן שיש חוקים שמנהלים אותו, ולא שבכל פעם תהיה התערבות של רצון ה' שיהיה כך או כך. ה"סיבות האמצעיות" אינן גורעות מההשגחה והיכולת האלוהית, משתי סיבות: א. מקור קיומן וכוּחן הוא רצון ה' בעצמו; ב. ה' יכול בכל רגע למנוע את ההתנהלות שקבע ולעשות מעשה אלוהי ישיר (=נס) ששונה מהחוקיות הטבעית. אם כך גם כל דבר שקורה על ידי "סיבות אמצעיות" קיבל למעשה את אישורו של ה'. לכן קיומן אינו מצמצם את יכולתו השולטת בכל. [אולם עדיין אין זה עונה על שאלת ההשגחה, שהרי לפי זה לכאורה יש באמת הרבה דברים שהקב"ה קבע בעולם שיפעלו שלא על פי גזרתו, והרי אנו אומרים "ברוך דיין האמת" גם על אדם שנרצח? - שאלה זו תטופל בהמשך.]

מסלול 1: יום ה לפרשת יתרו
מסלול 2: יום ב לפרשת יתרו

אמר, כי כל העולות מִיְחָסִים אֶל הָעֹלָה הָרֵאשׁוֹנָה (=האלוה) בְּשָׁנֵי אֲפָנִים: או בכִּפּוּנָה הָרֵאשׁוֹנָה, או על דֶּרֶךְ הַהִשְׁתַּלְשְׁלוֹת.

משל האפן הראשון - הסדור⁹¹ והעריכה⁹² הנראים כבעלי החיים ובצמחים ובגלגלים, אשר לא יתכן למשכיל המתבונן שייחסהו למקרה, אלא לכוננת עושה חכם, מניח כל דבר במקומו ונותן לו חלקו.

ומשל השני - שרפת האש הזאת, למשל, את בול העץ הזה. כי האש (היא) גוף עדין, חם, פועל, וכול העץ (הוא) גוף נקבובי נפעל. ומדרך העדין הפועל - שפועל בנפעלו, והחם היבש - שייחמם ויכלה לחיות הנפעל, עד שיתפרדו חלקיו. וסבות הפעלות האלה (של האש) וההפעלות האלה (של העץ) אם תבקשן, לא תרחק ממך השגתן. ואפשר שתמצא סבות סבותם עד שתגיע אל הגלגלים, ואחר כן אל עלות הגלגלים, ואחר כן אל העלה הראשונה⁹³.

ובצדק אמר האומר כי הכל בגזרת ה' יתעלה (כי הוא רצה שטבע האש לשרוף), ובאמת אמר אחר: בבחיירה ובמקרה, מבלי שיחרג דבר מזה מגזרת ה'⁹⁴.

הערות - ילמד עננים דרכו

91 כפי שהובא כבר במאמר א, עט ומשם לאורך כל הספר - הסדר שנקבע לחלות "הצורות" והעניינים נקבע רק על ידי רצון ה'.

92 פרופ' שורץ תרגם: "וההדרגה".

93 כלומר: אש זו שרפה בגלל טבע שטבוע בה, שמקורו ברצון ה' שקבע בטבע שהאש תשרוף.

94 זוהי גזרה אלוהית מצד ה' שרצה בהתנהלות הטבע וגם לא מנע את ההתנהלות הספציפית הזאת. משל: אב שמעוניין ללמד את בנו ללכת והוא משחרר אותו והילד הולך, והאב רואה שיש אבן ולא מתערב והבן נתקל באבן ונופל. בזווית ראייה אחת - הבן נפל בגלל האבן ובגלל חוסר השתדלות. אבל בהסתכלות אחרת הבן נפל ברצון האב, כי הוא שחרר אותו להתנהלות הטבעית ולא התערב להצילו. וכן כתב הרמב"ם בהל' תשובה ה, ד: "ואל תתמה ותאמר: היאך יהיה האדם עושה כל מה שיחפוץ ויהיו מעשיו מסורים לו? וכי יעשה בעולם דבר שלא ברשות קונו ולא חפצו? והכתוב אומר: 'כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ' דע שהכל כחפצו יעשה ואף על פי שמעשינו מסורין לנו. כיצד? כשם שהיוצר חפץ להיות האש והרוח עולים למעלה והמים והארץ יורדים למטה והגלגל סובב בעיגול וכן שאר בריות העולם להיות כמנהגן שחפץ בו, ככה חפץ להיות האדם רשותו בידו וכל מעשיו מסורין לו ולא יהיה לו לא כופה ולא מושך אלא הוא מעצמו וברעתו שנתן לו האל עושה כל שהאדם יכול לעשות".

במו"נ ב, מח, הרמב"ם מסביר בכך את דברי הנביאים המייחסים מעשה של אדם או בעל חיים או חוקי טבע - למעשה ה', והיינו על דרך ההשתלשלות: "ברור מאוד שלכל דבר מחודש יש בהכרח סיבה קרובה שחידשה אותו. ולסיבה זאת יש סיבה, וכן הלאה עד אשר מגיעים אל הסיבה הראשונה לכל דבר, כוונתי לחפצו של האל ובחירתו. לכן יש שמושמות בדברי הנביאים אותן סיבות אמצעיות כולן, ומעשה פְּרָטִי מחודש מיוחס לאל, ונאמר שהוא יתעלה עשה אותו... דע שכל הסיבות הקרובות שמהן חודש מה שחודש, אין הברל אם הן סיבות עצמותיות וטבעיות, או בחיירות, או מקריות. ב'בחירות' מתכוון אני שסיבת אותו מחודש היא בחירתו של אדם, או אפילו רצונו של בעל חיים מבין שאר בעלי החיים. כי כל זאת מיוחס לאל יתעלה בספרי הנביאים, ונאמר בביטוייהם על מעשה זה שהאל עשאו, או ציווה עליו או אמרו. בכל הדברים האלה נאמרו לשון אמירה ולשון דיבור ולשון ציווי ולשון קריאה ולשון שליחה. זה הוא העניין אשר רציתי לעורר עליו את תשומת הלב בפרק זה. כי האל הוא - כאמור -

מסלול 1: יום ה לפרשת יתרו

מסלול 2: יום ב לפרשת יתרו

ואם תרצה תקרב ציור זה בחלקה הזאת:

הפעלות (שפועלות בעולם) הן או אלהיות או טבעיות או מקריות או בחיריות⁹⁵.

והאלהיות - יוצאות מהסבה הראשונה, ואי אפשר שתהיה להן סבה זולת רצון ה' יתעלה (כמו הניסים).

אבל הטבעיות - מסבות אמצעיות מוכנות להן ומביאות אותן אל תכלית שלמותן (= כוח פנימי טבעי המניע את הדבר על פי התכונות שנטבעו בו), כל זמן שלא ימנע מונע מאחד מהשלשה חלקים.

אבל המקריות - מסבות אמצעיות גם כן, אבל הן במקרה, לא בטבע ולא בסדר ולא בכונה (=דברים שאינם תלויים בחוקיות קבועה אלא באקראיות. רק בדור האחרון גילו בחינה זו בפסיקה החדשה בחלקיקים קטנים), ואין להן הכנה לשלמות מסימת, יגיעו אליה ויעמדו אצלה, והן תלויות בשאר החלקים השלשה.

אבל הבחיריות - הרי סבתן רצון האדם בעת בחירתו, והבחירה מכלל הסבות האמצעיות. ולבחירה סבות משתלשלות אל הסבה הראשונה השתלשלות לא הכרחית, מפני שהאפשרות קימת (כי האלוה קבע בנפש האדם את היכולת לבחור באופן חופשי), והנפש מנחת בין העצה והפקה, תעשה איוז משתיהן שתרכזה⁹⁶.

⁹⁷ וחיבב שתשבח או שתגנה (הנפש) על הבחירה הזאת, מה שלא יחיב זה בשאר הסבות האמצעיות. כי הנה לא תאשם סבה מקרית ולא טבעית, אף על פי שהאפשרות קימת בקצתן, כמו שלא תאשים התינוק והישן אם יזיקו לה, והיה באפשרות חלוף זה, אלא שאתה לא תאשים אותו, מחמת סליק המחשבה ממנו.

הערות - ילמוד ענוים דרכו

מי שעורר את רצונו של אותו חי שאינו מדבר, והוא אשר חייב בחירה זאת לחי המדבר, והוא אשר הולך את הדברים הטבעיים במהלכם... התברר לך אפוא כיצד הוא מביע את הכנת הסיבות, תהיה הכנתם כאשר תהיה, בין אם הן סיבות עצמותיות או מקריות או בחיריות או רצוניות, על ידי חמשת הביטויים האלה, הלא הם: ציווי, אמירה, דיבור, שליחה, קריאה. דע זאת אפוא ושקול זאת בכל מקום לפי עניינו. אז יתבטלו אבסורדים רבים ותתברר לך אמיתת הדבר באותו מקום המעורר דמיון שווא של ריחוק מן האמת".

יש להעיר שיש היום המוני עם שטועים בטעות הכלאם, וחושבים שהאמונה בחופש הבחירה אכן מקטינה את נוכחות ההשגחה של ה', ועל כן הם מערערים על אחריות האדם על מעשיו. אולם באמת האדם שמאמין בחופש הבחירה אינו מצמצם את היכולת והנוכחות של הקב"ה, כפי שמבואר.

95 גם באדם ניתן למצוא חלוקה זו: כל התפקוד של התת-מודע, שבו המוח מנהיג את הגוף וכל פעולת הלב - טבעית; כל התפקוד של המודע - בחירי; כוח הדמיון כשלעצמו - מקרי; החיבור של הנשמה והגוף - אלוהי.

96 כלומר ה' אינו קובע לאדם מה יבחר באופן ספציפי, אלא אם כן באופן אקטיבי מונע את טבעיות בחירתו, על ידי התערבות ניסית, ואז זה יהפוך למעשה אלוהי.

97 פירוט ההוכחות שיש סיבה אמצעית של חופש בחירה. ריה"ל נותן בעיקר הוכחות מצד טבע האדם, התייחסותו והרגשתו. לעומתו הרמב"ם בהל' תשובה ה"ד, הדגיש בעיקר את ההוכחה מצד הצדק האלוהי ומצד שליחת הנביאים ותוכחתם.

מסלול 1: יום ה לפרשת יתרו
מסלול 2: יום ב לפרשת יתרו

התראה את אלה המכחישים את האפשר שאינם כועסים על מי שמזיק להם בכונה? והאם ישלימו עם מי שיגנב את בגדיהם ויזיקם בקר, כמו שישלימו עם הרוח הצפונית אם תנשב ביום קרה עד שתזיקם? או יטענו שאותו הפעם הוא כח כוזב, (ש)נקבע (באדם) לבטלה, שיכעס האדם על דבר (אחד) ולא דבר אחר, וכן שישבחו ויגנה, ויאהב וישנא וזולת זה? אם כן (מוכח ש) אין לבחירה באשר היא בחירה סבה הכרחית, לפי שהיא תהפך את הבחירה ההיא להכרח, ויעשה דבור האדם הכרחי כמו הדפק שלו (שלא ניתן לשלוט בפעילותו אלא הוא פועל עצמאית על ידי כוח טבעי), ויש בזה הכחשת הראיה, כי אתה מוצא עצמך יכול על הדבור ועל השתיקה כל זמן שאתה תחת שלטון השכל ולא ישלטו בך מקרים אחרים.

98 ואלו היו המארעות מכוונים פונה ראשונית מהעלה הראשונה (כלומר שאין חוקיות טבעית שנקבעה, אלא כל דבר קורה ברצון אלוהי ספציפי⁹⁹), היו נבראים לשעתם בכל רגע, והיינו כוללים לומר בעולם בכללו בכל עת פי עתה בראו הבורא¹⁰⁰. ולא¹⁰¹ היה לנשמע (=לעובד ה') יתרון על הממרה (את רצון ה'), הואיל ושניהם נשמעים - עושים מה שעוררו אותם והניעו אותם אליו. עד לגניות גדולות כרוכות באמונה הזאת, והחמורה שבהן הכחשת הראיה, כמו שאמרנו.

אבל (הטענה בדבר) הגנות הכרוכה במי שסובר את הבחירה בשל הוציאו קצת דברים מגזרת ה' יתעלה, יש לטען עליה כמה שקדם, שהוא אינו מוציאם מגזרת ה' לגמרי, אלא משיבם אליו בדרך ההשתלשלות (שהרי האלוה קבע את הבחירה באדם והוא רוצה

הערות - ילמד עניים דרכו

98 פירוט ההוכחות שיש סיבה אמצעית של טבע.

99 דעה זו הביא הרמב"ם בשמונה פרקים, פרק ח.

100 מה שאנו אומרים "המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית" הכוונה שהקיום של העולם תלוי באלוה בכל רגע (כדברי ריה"ל במאמר ג, יא: "כי דבר שבבריאה אינו דומה לדבר שבמלאכה: שבעל המלאכה עושה הרחיים למשל, אף אם יעזוב אותם וילך לו - יוסיפו הרחיים לעשות את המעשה אשר לו נועדו. ואילו הבורא - בורא כל האברים ומייחד להם כוחות - הוא גם המפעיל כוחות אלה בכל הרף עין, ואילו סלק מהם השגחתו והנהגתו לרגע אחד, אילו ניתן לנו לצייר אפשרות כזאת לעצמנו, כי אז אבד העולם כולו"). אולם הפעילות העולמית אינה מחדשת בכל רגע, אלא להפך: יש מגמה, תכלית, וכללים שמובילים אל התכלית.

דבר שנעשה במעשה ישיר מאת ה' ללא סיבות אמצעיות הוא הוכחה שיש נוכחות של השגחה אלוהית מיוחדת בעולם. אילו היה הכל מעשה אלוהי לא היה לניסים ערך, שהרי הכל נס. לכאורה יוצא מדברי ריה"ל כאן שהאמונה בבחירה ובחוקי טבע מחייבת שלא כל דבר נעשה בהשגחת ה'. ולכאורה זה סותר את דברי הרמב"ן ("תורת ה' תמימה" וסוף פרשת בא) האומר שאין חילוק בין הדברים הקורים בטבע לדברים הניסיים, ושכל המעשים בעולם כולם ניסים. אולם אין בזה סתירה כלל, שהרי ריה"ל עצמו בסוף הסעיף מבאר שיש למאמין לייחס הכל אל האלוה יתברך. ובאמת אין כוונת הרמב"ן שם לומר שכל דבר שקורה בעולם הוא ברצון מחדש מאת ה' באופן ישיר וודאי שיש טבע ובחירה ומקרה כיוון שכך ה' רצה. אלא שלדעתו ישראל מונהגים בהשגחה ניסית קרובה - גם דברים שנראים שבאים בדרך טבעית הם פעולות אלוהיות נסתרות. וכן כותב ריה"ל בעצמו במשך הסעיף. ועיין לקמן בדיון על עניין "ההשגחה והבחירה".

101 כאן חוזר להוכחות למציאות חופש הבחירה.

באוטונומיה שלו¹⁰²).

שאלות מנחות:

- ✦ הרמב"ן, הרמח"ל וספרות הנביאים עסקו רבות בענייני ההשגחה, ומיעטו לעסוק בשאלות תאולוגיות שהציבו הפילוסופים. מה הסיבה לכך על פי ריה"ל?
- ✦ מדוע יש מאנשי הדתות הרואים באמונה בחופש הבחירה כפירה? האם דעה מוטעית זו מצויה גם בימינו בתוככי היהדות?
- ✦ כיצד דברים שקרו על ידי הטבע ניתן לשלשם עד האלוה?
- ✦ מהן ההוכחות ההתנהגותיות והתחושתיות מצד האדם ומצד החברה, שעל ידן הוכיח ריה"ל שיש חופש בחירה לאדם?

הערות - ילמד ענויים דרכו

102 ההשלכה מכך שרצון ה' הוא שמאפשר את חופש הבחירה שבאדם היא שכאשר ה' רוצה, הוא שולל מהאדם את חופש הבחירה, כמו שביאר הרמב"ם בהל' תשובה ו,ג ובהקדמתו לאבות, פרק ח. ושם הסביר את הצדק שיש בשלילה זו (כלומר גם שינוי זה נובע מהחכמה האלוהית והסדר האלוהי, שבנוי על המשפט והצדק).

מסלול 1: יום ה לפרשת יתרו

מסלול 2: יום ב לפרשת יתרו